

**SOCJOLOGICZNE
I PSYCHOPEDAGOGICZNE
ASPEKTY
PRZEMOCY**

**POD RED.
JOANNY
WAWRZYŃIAK**

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi

Łódź 2007

Renata Szczepanik

Kulturowo-społeczna „płeć” agresji. Perspektywa pedagogiczna

Rola kobiety lub mężczyzny to podstawowe role społeczne pełnione przez człowieka. Podział ten uznawany jest za naturalny i oczywisty. Role te zdeterminowane są biologicznie (cechy anatomiczne i możliwości prokreacyjne), a także kulturowo-społecznie (społeczne nakazy roli, stereotypy itp.). Dychotomiczny świat kobiet i mężczyzn pogłębiany jest przez przypisywanie różnych właściwości psychicznych i społecznych w zależności od płci biologicznej. W myśl takiego podejścia kobiety „z natury” stworzone są do podejmowania zachowań pielęgnacyjnych, opiekuńczych i pasywnych, zaś mężczyźni skłonni do zachowań ekspansywnych, wojowniczych, agresywnych w końcu.

Agresywność (jako cecha osobowości) i zachowania agresywne należą do najczęściej wymienianych cech psychospołecznych różnicujących kobiety i mężczyzn. W myśl teorii socjobiologicznych większa agresywność mężczyzn uwarunkowana jest czynnikami biologicznymi, głównie hormonalnymi (Moir, Jessel, 1993). Współczesne badania wskazują, że związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy androgenami (w tym testosteronem) a agresją nie jest oczywisty i prosty. Sam poziom testosteronu nie może być wskaźnikiem skłonności do agresji. Wpływ hormonów na zachowanie człowieka jest stosunkowo słaby w porównaniu

z rolą czynników społecznych i psychologicznych. Trudno jest stwierdzić jednoznacznie, czy poziom androgenów wpływa na określone zachowania społeczne czy odwrotnie, pewne czynniki społeczne (np. stres zawodowy, zachowania agresywne) podnoszą stężenie tych hormonów (Brannon, 2002: 94–102; Geen, 2001: 61–62). Poziom testosteronu jest skorelowany z doświadczeniem mężczyzn i ich stylem życia, a jego zwiększenie może być wynikiem dominacji i rywalizacji – cech przyswojonych sobie w czasie treningu socjalizacyjnego (Kemper, 1990). Agresja, mimo że ma fizjologiczne i strukturalne podłoże w organizmie, podlega wpływowi uczenia się i może być stłumiona bądź podlegać sublimacji. Wyjaśnienia różnic płciowych pomiędzy mężczyznami i kobietami w zakresie agresywności nie można zatem ograniczać jedynie do wyjaśnień biologicznych. Badania dowodzą, że czynniki biologiczne (typ hormonu i ich stężenie w krwi) mają o wiele mniejsze znaczenie niż tzw. trening agresji (Bevan i in., 1960, za: Pospiszyl, 1986: 55–56).

Rozważania niniejszego opracowania skupiać się będą wokół tezy, że zachowanie agresywne kobiet i mężczyzn (różne jakościowo) jest kontrolowane i predysponowane przez zasoby behawioralne zgromadzone w procesie socjalizacji i wychowania.

Skłonności do zachowań agresywnych a płeć

Liczne badania potwierdzają powszechne przekonanie o większej agresywności mężczyzn. Wnikliwa analiza zagadnienia pozwala sądzić jednakże, że podstawowe różnice nie zawierają się jedynie w aspekcie ilościowym, co jakościowym. Mężczyźni przejawiają częściej tzw. agresję gwałtowaną i o dużym nasileniu, których konsekwencje znajdują swoje odbicie w kronikach i statystykach kryminalnych. O ile stosują oni najczęściej agresję fizyczną i wobec innego mężczyzny, o tyle kobiety i dziewczynki manifestują agresję poprzez zachowania werbalne bądź formy agresji pośredniej¹. Ponadto zachowanie dziewcząt cechuje

¹ Agresja pośrednia wyraża się w wyrządzaniu szkody pośrednimi metodami, takimi jak: intrygowanie, wyszydzenie czyjegoś postępowania itp.

większa wrogość i drażliwość niż chłopców (Pospiszyl, 1986: 54–55; Wolińska, 1990: 210). Odnoszenie agresji werbalnej i przemocy psychicznej głównie do dziewcząt i kobiet przez niektórych badaczy jest podważane. Badania J. Surzykiewicza (1998: 48–50) dowodzą, że udział chłopców w zakresie agresji i przemocy werbalnej jest częstszy niż dziewcząt (o 13%). Podobna zależność odnosi się do przemocy psychicznej² (dziewczęta o 20% rzadziej wykazują akty takich zachowań). Co ciekawe, chłopców i dziewczęta nie różnicuje częstość zachowań agresywnych przeciw rzeczom. Powszechnie jednak dominuje w badaniach odmienny obraz zachowań agresywnych chłopców i dziewcząt. Takie zachowania agresywne, jak bójki i pobicia są charakterystyczne dla chłopców, zaś wzajemne dokuczanie sobie, złośliwe plotki i intrygi – dla dziewcząt. Badania potwierdzają potoczne obserwacje, że chłopcy i dziewczęta inaczej rozwiązują konflikty między sobą i nieporozumienia. Chłopcy wyrażają gniew i złość poprzez bezpośrednie starcie fizyczne, dziewczęta zaś dzięki agresji pośredniej (plotkowanie, wyśmiewanie itp.) (Szczepanik, 2004: 95–97). Wyraźne różnice zaznaczają się w rodzaju stosowanej przemocy psychicznej. Dziewczęta częściej niż chłopcy ograniczają się do bardziej wyrafinowanych jej form (drwiny, dyskryminacja, wyśmiewanie), chłopcy zaś używają wulgarnych określeń w stosunku do ofiary oraz stosują rozmaite groźby (Schmidt, 1998: 27; Szczepanik, 2004: 95). Płeć różnicuje także formy zachowań autodestrukcyjnych. Badania przeprowadzone w grupie nieprzystosowanych społecznie dziewcząt i chłopców wskazują, że te pierwsze częściej manifestują swoją złość i wrogość wobec otoczenia poprzez ostantacyjny targnięcie się na swoje życie, a także dokonywanie samookaleczeń (Szczepanik, 2006: 165).

Powyższe zależności w dużym stopniu potwierdzają statystyki kryminalne, z których wynika, że domeną męskiej przestępczości jest np. rozbój (przemoc, zagrożenie użycia agresji), zaś kobiet – zniesławienia,

² Przez przemoc psychiczną rozumiem: agresję werbalną, groźby, dyskryminację (poniżanie, naruszanie cudzej godności).

zniewagi (agresja werbalna) (Brannon, 2002: 267; zob. także: www.policja.pl).

Płeć jest także czynnikiem różnicującym bezpośrednie przyczyny zachowań agresywnych. W codziennych kontaktach mężczyźni reagują znacznie większą agresją niż kobiety. Kobiety są bardziej wrażliwe na oschłe zachowanie, protekcyjność, nieuprzejme traktowanie i niegrzeczne uwagi. Mężczyźni z kolei reagują agresją głównie wobec niepowodzeń, niemożności ukończenia zadania, świadomości własnej bezsilności, poczucia ubezwłasnowolnienia i braku swobody (np. w konsekwencji korka ulicznego, zależności zawodowej). Co ciekawe, mężczyźni gwałtownie reagują na negatywne informacje na temat ich inteligencji, przy czym u kobiet tego typu prowokacje nie wywołują złości, która prowadzi do wybuchu agresji (za: Brannon, 2002: 264).

Zgodnie z klasyczną psychologiczną koncepcją agresji jako konsekwencji frustracji (Kubacka-Jasiecka, 2006: 30) jednostka wyposażona jest w potencjalny popęd agresji, aktywowany w sytuacji pozbawienia możliwości realizacji ważnych potrzeb. Dla obu płci sytuacje frustrujące mają różne źródła. Wiąże się to z inną hierarchią potrzeb, wartości i celów. Kontynuatorzy tej koncepcji akcentują z kolei rolę negatywnych emocji (gniewu i złości) jako pośredniczących między frustracją a agresją (Berkowitz, 1988). Badania stwierdzają niewiele różnic między kobietami i mężczyznami w doświadczaniu złości. Istnieją jednakże różnice w sposobie wyrażania emocji. W momencie złości chłopcy i mężczyźni uciekają się do bezpośredniej, fizycznej agresji, kobiety natomiast wolą unikać konfrontacji fizycznej. Badania wskazują, że kobiety dość często reagują na uczucie złości płaczem. Skłonność kobiet do płaczu pod wpływem złości opisana została szeroko w latach 90. Naukowcy wyjaśniają, że zachowanie to stanowi dopuszczalny sposób wyrażania złości przez dziewczęta i kobiety, które zdecydowanie słabiej akceptują agresję fizyczną. Okazuje się także, że płacz kobiet bywa często błędnie interpretowany przez mężczyzn, jako wyraz smutku czy żalu. Dlatego też w sytuacjach wywołujących złość, płacz kobiety odbierany jest przez otoczenie jako nieadekwatna forma reakcji (smutek) na sytuację skłaniającą do ekspresji gniewu, w końcu zaś agresji (Brannon, 2002: 259).

Przemoc i agresja służyć może kobietom i mężczyznom odmiennym celom. Mężczyźni stosują przemoc, by uzyskać kontrolę nad innymi, podczas gdy agresja kobieca jest na ogół przejawem utraty samokontroli na poziomie emocjonalnym. Badania przeprowadzone w gangach młodzieżowych potwierdzają, że mężczyźni stosują agresję dla uzyskania uznania otoczenia i wpływów materialnych. Dziewczęta posługują się przemocą, by zyskać szacunek, ale w odróżnieniu od chłopców – nie tyle dążą do zdobycia pieniędzy, ile pragną uniknąć roli ofiary. Reputacja „twardej” osoby ma im w tym pomóc (Brannon, 2002: 262). W podobny sposób można zinterpretować uzyskane wyniki badań w grupie kobiet – sprawczyń rozbojów. Kobiety skazane na karę pozbawienia wolności za typowo zmaskulinizowany rodzaj przestępstwa, jakim jest rozbój, w swoje zewnętrzne zachowania wpisane mają cechy „męskie”, podczas gdy w rzeczywistości kierują się silnie stereotypowymi „kobiecyymi” potrzebami oraz uwewnętrzniają typowo kobiece pragnienia pasywności, zależności i poświęcania się (Szczepanik, 2007).

Współczesne doniesienia naukowe przedmiotu wskazują na tendencje do zwiększania się liczby zachowań agresywnych wśród kobiet, także fizycznych jej form, do tej pory zarezerwowanych wyłącznie dla mężczyzn. Badacze tłumaczą to zjawisko zmniejszeniem się różnic pomiędzy płciami. Podobne zjawisko dotyczy i innych społecznych form zachowania kobiet. Już w latach 50. minionego wieku O. Pollak (1950) określił tego rodzaju tendencje „ciemną stroną emancypacji”.

Edukacja rodzajowa a zachowania agresywne

Mężczyźni i kobiety od wczesnych lat przyjmują określone role przypisane im (ze względu na płeć) przez otoczenie. Najbardziej charakterystycznymi cechami tych ról jest „męska siła” i nastawienie na „działanie” oraz „kobieca kruchość” i nastawienie na „wspólnotowość” (Bem, 2000; por. także Bakan, 1966). Zazwyczaj wymienia się trzy grupy teorii wyjaśniających przyswajanie ról płciowych w procesie socjalizacji i wychowania: teorie społecznego uczenia się, teorie poznawczo-rozwojowe i teorie identyfikacji (Brannon, 2002; Chomczyńska-Miliszkie-wicz, 2002). W myśl teorii poznawczo-rozwojowych przyswajanie ról

społecznych odbywa się dzięki asymilacji wiedzy o płci wraz z intelektualnym rozwojem. Teoretycy społecznego uczenia się uważają, że za zróżnicowanie ról płciowych odpowiedzialny jest przede wszystkim system wzmacnień kształtujący zachowania odmienne dla płci, a w konsekwencji także i trwałe cechy osobowości mężczyzn i kobiet. Teorie identyfikacji wyjaśniają zróżnicowanie płciowe naśladowaniem zachowań i identyfikacją z modelem tej samej płci (głównie są to rodzice, rówieśnicy, kolejno bohaterowie filmów itp.).

Dla wyjaśnienia różnic oraz stadiów przyswajania przez jednostkę określonej definicji roli społecznej kobiety/mężczyzny warto przytoczyć teorię rozwoju ról płciowych J. Block (por. także: Bem, 2000). W myśl tej teorii jednostka tworzy indywidualną koncepcję roli płciowej, rozumianej jako dynamiczny proces powiązany z rozwojem innych sfer osobowości (intelektualnej, emocjonalnej, społecznej i moralnej) (Chomczyńska-Miliszkievicz, 2002). W myśl teorii Block jednostka osiąga określone fazy rozwoju roli płciowej. W procesie socjalizacji jednostka osiąga kolejno fazę konformizmu, sumienności, autonomii i integracji. W poszczególne fazy wpisane są poszczególne cechy zachowania ze względu na płeć. Z uwagi na tematykę niniejszego opracowania warto przyrzeć się, w jaki sposób jednostka (kobieta i mężczyzna) przyswaja sobie wiadomości związane z ekspresją agresji. W pierwszych stadiach rozwoju dziewczęta uczą się i internalizują silnie stereotypowe cechy kobiecości, czyli: kontrola agresji, kontrola autoekspansji, brak pewności siebie, zainteresowanie domem, wzajemność, zależność i ekspresja uczuć. Chłopcy uczą się bycia „twardymi mężczyznami”, czyli zorientowania na ekspansywność i dominację. W zachowania ich wpisują się takie cechy, jak: niezależność, pewność siebie, zainteresowanie światem zewnętrznym, autoekspansja, kontrola uczuć i słaba kontrola agresji. Podobne zachowania wzmacniane będą określonymi wzorami zachowań dorosłych (identyfikacja, naśladowanie) oraz komunikatami wychowawczymi typu: „prawdziwy mężczyzna nie płacze”, zachętami do podejmowania rywalizacji, zwyciężania, nie poddawania się itp. W ostatniej fazie pojawia się osobista definicja roli płciowej, wolna od stereotypu, w której następuje równoważenie cech męskich i kobiecych. Jednostka wzmacnia zachowania płci przeciwnej, osłabia zachowania

charakterystyczne dla własnej płci. U mężczyzn więc następuje między innymi wzmocnienie zależności, emocjonalności i zainteresowania życiem domowym, u kobiet poczucie pewności siebie, zainteresowania światem zewnętrznym, słabsza kontrola agresji itd. Badania pokazują, że powszechnie osiągane są wczesne stadia rozwoju roli płciowej (konformizm, sumienność). Oznacza to, że ludzie sztywno trzymają się stereotypowych ról płciowych i każde „wyjście” poza nią okupowane jest z jednej strony silnym poczuciem winy, z drugiej zaś ostracyzmem społecznym (Chomczyńska-Miliszkievicz, 2002).

Spółeczeństwo przejawia inną tolerancję dla zachowań agresywnych u dziewcząt niż u mężczyzn, stąd wzory reagowania agresywnego są odmienne dla obu płci. Inne są także mechanizmy tłumienia bezpośredniej agresji, co w konsekwencji rodzi bardziej pośrednie formy jej manifestowania i większe poczucie winy z powodu zachowań agresywnych.

Nie bez znaczenia dla rozwoju zachowań agresywnych dziewcząt i chłopców pozostaje środowisko rodzinne. Literatura naukowa często podnosi kwestię zależności między postawami rodzicielskimi, metodami wychowania a agresją dzieci. W wielu badaniach podkreśla się odmienne wychowanie synów i córek, w tym także reagowanie na ich zachowania agresywne³. Rodzice w większym stopniu akceptują pewne zachowania agresywne synów, czasem wręcz je podtrzymują i uważają za odpowiednie dla przyszłego mężczyzny. W przypadku dziewcząt sytuacja ma się zupełnie odmiennie. Wszelkie przejawy agresji są natychmiast eliminowane i wygaszane. Istota odmiennych metod socjalizacji i wychowania dzieci w rodzinie przejawia się w stosowaniu wobec dziewczynek wzmoczonej kontroli, uczenia uległości i posłuszeństwa, podczas gdy chłopcom pozostawia się większą swobodę, oczekuje się od nich wykazania niezależności i odwagi (Pospiszyl, 1986). D. Panowska powołuje się na badania podłużne Jersilda i ilustruje tę zależność następująco:

³ Płeć dziecka różnicuje zachowania otoczenia już od pierwszych miesięcy życia dziecka; u chłopca podkreśla się walory siły fizycznej, u dziewczynki – delikatności.

[...] w repertuarze agresywnych zachowań dwulatków w podobnych proporcjach u dzieci obu płci występowały: płacz, krzyk i bicie. Te same dzieci w wieku czterech lat zmieniły sposób manifestowania agresji: dziewczynki zdecydowanie częściej niż chłopcy wykorzystywały krzyk i rzadziej – bicie. Warto zaznaczyć, że wiek przedszkolny to okres „ciszy hormonalnej” w organizmie, a więc zmianę w zachowaniach agresywnych obu płci trudno wytłumaczyć inaczej niż działaniem praktyk socjalizacyjnych (Pankowska, 2005: 49).

Wykazano także, że chłopcy spodziewają się od rodziców słabszego potępienia za agresję i że dzieci obu płci oczekują słabszej reakcji na użycie przemocy wobec chłopca niż wobec dziewczynki. Nawet jeśli rodzice nie pochwalają zachowań agresywnych, to dzieci „dowiadują się”, że w pewnych okolicznościach jest ona dopuszczalna (Brannon, 2002: 262).

W procesie edukacji rodzajowej, w tym także kształtowaniu określonych skłonności do zachowań agresywnych, dużą rolę odgrywa szkoła. Badania wskazują, że zachowania nauczycieli odgrywają ważną rolę dla utrwalania się ról płciowych w procesie socjalizacji uczniów. W wypadku chłopców główny nacisk kładzie się na ich osiągnięcia, a w wypadku dziewcząt – na ich zachowanie i przystosowanie społeczne. Nauczyciele oczekują od uczniów i uczennic zachowań zgodnych ze stereotypem kobiecości i męskości. Uczennice postrzegane są przez pryzmat schludności, staranności, grzeczności, dojrzałości itp., podczas gdy chłopcy: samodzielności, asertywności, logicznego myślenia itp. Dziewczynka powinna być spokojna i cicha, chłopiec – otwarty, energiczny, przedsiębiorczy itp. (Szczepanik, 2004; Pankowska, 2005). Podobne praktyki socjalizacyjne przyczyniają się bezpośrednio do formowania określonych cech osobowości społecznej kobiet i mężczyzn. Silna kontrola i rygorystyczna ocena zachowań dziewcząt powoduje, że w przyszłości będą one miały silne poczucie winy z powodu przejawów agresji i tzw. niewłaściwego zachowania. Dziewczeta, szczególnie w młodszych klasach przywiązują ogromną wagę do stopni ze sprawowania. Ocena inna niż wzorowa traktowana jest przez nie w kategoriach tragedii i upokorzenia. Chłopcy nie przywiązują tak dużej wagi do ocen ze sprawowania i silnie odczuwają większą przestrzeń i przyzwolenie dla ujawniania tzw. niewłaściwych zachowań (Szczepanik, 2004). Bójka

chłopców traktowana jest jako pewnego rodzaju norma rozwojowa, podczas gdy pobicie się dziewczynek postrzegane jest jako dewiacja i poważne odstępstwo od normy.

Odrębną kwestię stanowi wpływ mediów na kształtowanie się zachowań agresywnych kobiet i mężczyzn. Szeroko podejmuje to zagadnienie K. Arcimowicz (2003). Autor charakteryzuje wizerunek mężczyzny w reklamie telewizyjnej i w popularnych filmach i dowodzi, że media podtrzymują stereotypowy obraz męskości (i kobiecości), a tym samym utrwalają głęboko zakorzenione przekonanie o tzw. twardym mężczyźnie i uległej kobiecie. Przekazy zawarte w mediach są silnym nośnikiem zachowań społecznych ze względu na pleć. Gloryfikują stereotypową dychotomię świata na męski – agresywny i ekspansywny oraz kobiecy – kruchy i pasywny (por. Chomczyńska-Miliszkiwicz, 2002).

Podsumowanie

Agresja i przemoc wpisane są w repertuar zachowań niezgodnych z zasadami współżycia społecznego. Mimo powszechnego braku przyzwolenia na zachowania agresywne dzieci szybko orientują się, że w niektórych sytuacjach pewne formy zachowań agresywnych są pożądane i oczekiwane przez otoczenie (tzw. „męskie” porachunki, obrona „honoru” kobiety itp.). Normy społeczne dotyczące wyrażania złości w formie przemocy i agresji (szczególnie fizycznej) są różne dla kobiet i mężczyzn. Praktyki socjalizacyjne powodują, że chłopcy i dziewczynki uczą się różnych reguł okazywania agresji. Agresja bywa skutecznym sposobem na zdobycie władzy i zmuszania innych do określonych zachowań.

Agresja i przemoc są głównym narzędziem utrwalania systemu patriarchalnego. W przekonaniach wielu osób przemoc jest próbą wymierzania sprawiedliwości (a przynajmniej tego, co osoba dopuszczająca się przemocy uważa za sprawiedliwość, w celu osiągnięcia zadośćuczynienia lub obrony przed niesprawiedliwością). W patriarchalny system wartości zadanie to przypisane zostaje ojcu, mężowi i bratu (zob. Gilligan, 2001).

Jak pisze I. Desperak (2007):

[...] Metafora mężczyzny – łowcy, i kobiety – czekającej w jaskini, warzącej strawę i opiekującej się liczną gromadką dzieci wciąż jest przywoływana dla uzasadnienia współcześnie nam narzucanych ról. [...] Mężczyzna jest męski, gdy jest wojownikiem, bohaterem, jest odważny, honorowy, racjonalny i naturalny jednocześnie (dla jego organizmu walka jest czymś naturalnym). Kobieta w kontekście przemocy, o ile nie jest ofiarą, to jest niekobieca, niehonorowa, nieracjonalna, ale kierująca się rozumem, wyrażaniem, oderwana od swej natury.

Stąd poziom tolerancji dla przemocy męskiej jest w społeczeństwie wysoki, podczas gdy tolerancji dla przemocy kobiet nie ma. Wręcz przeciwnie, przemoc kobiet jest oceniana o wiele surowiej niż przemoc i agresja mężczyzn. Paradoksalnie więc, mimo iż badania naukowe oraz obserwacje potoczne wskazują jednoznacznie, że agresja i przemoc są domeną mężczyzn, to (rzadziej występujące) agresywne zachowania kobiet stanowią centrum zainteresowania, sensacji i szczególnego potępienia społecznego. Tego rodzaju reakcja społeczna, z jednej strony jest czynnikiem powstrzymującym kobiety przed podejmowaniem zachowań agresywnych, z drugiej zaś podtrzymuje przekonania o swoistej normie zachowań agresywnych u mężczyzn.

Bibliografia

- Arcimowicz K. (2003), *Obraz mężczyzny w polskich mediach. Prawda, fałsz, stereotyp*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Bakan D. (1966), *The Duality of Human Existence*, Rand McNally, Chicago.
- Bem S.L. (2000), *Męskość. Kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Berkowitz L. (1988), *Frustrations, appraisals and aversively astimulated aggression*, „Agressive Behavior”, 14, s. 3–12.
- Brannon L. (2002), *Psychologia rodzaju. Kobiety i mężczyźni: podobni czy różni*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Chomczyńska-Miliszkievicz M. (2002), *Edukacja seksualna w społeczeństwie współczesnym. Konteksty pedagogiczne i psychospołeczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- Desperak I. (2007), *Złe dziewczynki i potworne kobiety – dlaczego media lubią je tak pokazywać?*, [w:] I. Pospiszyl, R. Szczepanik (red.), *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, Wydawnictwo WSHE, Łódź.
- Geen R.J. (2001), *Human Aggression*, Open University Press, Buckingham–Philadelphia.
- Gilligan J. (2001), *Wstyd i przemoc. Refleksje nad śmiertelną epidemią*, Media Rodzina, Poznań.
- Kemper T. (1990), *Testosterone and Social Structure*, Rutgers University Press, New Brunswick.
- Kubacka-Jasiecka D. (2006), *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Moir A., Jessel D. (1993), *Pleć mózgu*, PAX, Warszawa.
- Pankowska D. (2005), *Wychowanie a role płciowe*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Pollak O. (1950), *The Criminality of Women*, A.S. Barnes/Perpetua, New York.
- Pospiszyl I. (1994), *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Pospiszyl K. (1986), *Psychologia kobiety*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Schmidt H. (1998), *Przemoc w szkołach niemieckich, problemy metodologiczne, wyniki badawcze*, [w:] K. Ostrowska, J. Tatarowicz (red.), *Agresja i przemoc w szkołach polskich i niemieckich*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa.
- Surzykiewicz J. (1998), *Przemoc w polskich szkołach w relacjach uczniów o sobie i innych*, [w:] K. Ostrowska, J. Tatarowicz (red.), *Agresja i przemoc w szkołach polskich i niemieckich*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa.
- Szczepanik R. (2004), *Nauczyciele wobec zachowań szkolnych uczniów i uczenic starszych klas szkoły podstawowej*, [w:] M. Chomczyńska-Rubacha (red.), *Pleć i rodzaj w edukacji*, Wydawnictwo WSHE, Łódź.
- Szczepanik R. (2006), *Pleć jako zmienna różnicująca orzeczenie stopnia demoralizacji nieletnich dziewcząt i chłopców*, [w:] M. Chomczyńska-Rubacha (red.), *Role płciowe. Socjalizacja i rozwój*, Wydawnictwo WSHE, Łódź.

- Szczepanik R. (2007), *Kobiecość i męskość sprawczyń rozbojów*, [w:] I. Pospiszyl, R. Szczepanik (red.), *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, Wydawnictwo WSHE, Łódź.
- Walklate S. (2006), *Gender, Crime and Criminal Justice*, Willan Publishing, Devon.
- Wolińska J.M. (2000), *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.